

Integráció és integrációelmélet a közgazdaságtudomány perspektívájából

Halmai Péter: Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020, 538 o.

Ma már szinte közhelyszámba megy, hogy az európai integráció válságokban fogant, válságokban alakult (eredetileg lásd *Monnet* [1978]). De amíg az integráció első fél-száz esztendejében legfeljebb ha évtizedenként egy-egy válsággal kellett megküzdenniük a résztvevőknek, újabban egymást érik a krízisek: nagy recesszió, migrációs válság, brexit, COVID-19... Az európai integráció folyamatát figyelemmel kísérők (és azért aggódók) számára már-már riasztó lehet ez a gyakoriság és intenzitás, de az EU válságállósága minden képzeletet felülmúlónak bizonyul(t). Vannak, akik ebben a szupranacionális intézmények és vívmányok sikerét látják (*Bauer–Becker* [2014]), mások épp ellenkezőleg: a kormányköziség újbóli megerősödését vélik felfedezni, és – paradox módon – ennek tudják be a mélyülést is (*Bickerton és szerzőtársai* [2015]). Megint mások sikerekről és kudarcokról tudósítanak; az előbbire lásd az euróövezet válságkezelését, az utóbbira a migrációs válságot (*Börzel–Risse* [2018]). Vannak, akik a tömegek hangulatváltozását és vele az Európa-politika társadalmasítását hangsúlyozva a konszenzushíány erősödésére mutatnak rá (*Hooghe–Marks* [2009]). És vannak, akik a vészharangot kongatva nemcsak az európai integráció, hanem egy-szersmind az európai demokráciák válságáról értekeznek (*Schmitter* [2015]). Még a tanult füleknek is zavaró lehet ez az intenzív sokszólamúság... Egy azonban tény: a Maastricht (1992) utáni időszak napi ügyekre koncentráló, az elemzést mezo-, sőt mikroszintre szorító integrációértelmezése, amely látszólag feleslegessé, idejétmúlttá tette az integráció mibenlétéről és értelméről folyó vitákat, az utóbbi egy-másfél évtizedben visszaszorulni látszik. A soha korábban nem tapasztalt válságsorozat ugyanis egyértelműen visszahozta az integrációelméleteket az akadémiai diskurzusbá. Ám ténylegesen újat mondani, a rendszer egészére érdemben és termékenyítőleg reflektálni nem egyszerű vállalkozás. Halmai Péter akadémikus könyve erre tesz kísérletet, sőt sikeresen be is teljesíti ezen vállalatát.¹

¹ Érdemes megemlíteni, hogy a most megjelent kötet egy több évet átfogó kutatássorozat eredménye, amelynek lépcsőfokait a korábbiakban közreadott publikációk jelezték (lásd különösen *Halmai* [2014], [2017], [2018], [2019], [2020]). Az Akadémiai Kiadó gondozásában napvilágot látott vaskos kötet azonban nemcsak egységes keretbe szervezi ezen írásokat, hanem nagyrészt meg is haladja az előzményeket.

Míg örvendetes módon visszajöttek a fősodorba az integrációelméletek, azonban jelentős súlyponteltolódások következtek be az európai tanulmányok diszciplínáján belül. Fogantatásától multidiszciplináris stúdium volt ugyan az európai tanulmányok elnevezésű tudományág, ám mostanra döntően (sőt nem egy nemzetközi konferencián kizárólagosan) a politikatudomány kutatási területévé „szűkült”. A közgazdászszakma mind kevesebbszer és mind kevesebbet kíván szólni az európai integrációról, holott annak gazdasági aspektusai a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) túl is relevánssá teszik (vagy tennék) a gazdaságtani ihletettségű vizsgálatokat. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a közgazdászok viszonylag széles tömegei ne érdeklődnének konkrét európai problémák iránt, hiszen maga a GMU, az európai adósságválság, illetve különösen a brexit nagyon is termékeny témáknak bizonyultak az elmúlt jó egy évtizedben is, ám ezek a mégoly pontos és alapos feltárások sem azonosak azzal az igénnyel, hogy az integráció rendszerszintű és elméleti alapozású, az integrációelméletek szintjén is relevánsat kínáló vitákhoz szóljon hozzá a szakma. Holott, mint Halmai Péter a legújabb kötetének bevezetőjében írja:

„[A]z integrációelmélet reálgazdasági összefüggései is megkerülhetetlenek. Az integrációs folyamatokat a legkorszerűbb kereskedelemelméleti és növekedéselméleti kontextusba illesztve szükséges elemezni.” (11. o.)

Hozzátehetjük: ha ezt nem vállalja fel a szakma, akkor nemcsak egy izgalmas, a napi életünkre is markánsan ható jelenséghalmaz diskurzusából marad ki, hanem annak eshetőségét is elszalasztja, hogy érdemi beleszólása legyen a nagy kép formálásába, vagyis abba, hogy milyen az integráció kívánatos jövője. De még annak meghatározásából is kimarad, hogy a következő nemzedékek mit és miként tanulnak integrációelméletből. E kötet egyértelmű igény arra, hogy Halmai Péter beleszólást kérjen e vitába, de ennél több is: a szerző formálni, alakítani akarja azt.

„A kötet [ugyanis] az európai gazdasági integráció átfogó elméletének megalkotásához kíván hozzájárulni.” (11. o.)

Ennek eszköze az az értelmezési keret és szóhasználat, amelyet a címben jelzett mélyintegráció fogalmának bevezetése alapoz meg. Tesztterepe pedig a GMU, ezért is lett a kötet alcíme A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiája.

A kötet központi kategóriáját, a mélyintegrációt a kereskedelemelméletekből bontja ki a szerző, és azokat az új generációs regionális együttműködési megállapodásokat és formákat sorolja ide, amelyek – meghaladva a hagyományos konstrukciókat – a szabályozási konvergenciát is magukban foglalják. A konvergencia azonban nála nem abszolút értelemben használatos: nem valamiféle konkrét, jól és egészenben definiált végcél felé történő közelítést jelöl. A szabályozási konvergencia iránya, tartalma és mélysége annak megfelelően változik és értelmeződik újra, ahogyan a regionális együttműködést felvállaló felek (ideértve a tagállami kormányzatokat, a szupranacionális intézményeket, de akár az ezek legitimációját biztosító szélesebb tömegeket is) preferenciája – adott külső korlátok mellett – módosul.

A mélyintegráció nem egyszerűen mélyülés, sokkal inkább annak leképeződése, ahogyan a folyamatban részt vevő szereplők a kölcsönös egymásra hatások révén előréviszik az együttműködést, átlépve a korábbi korlátokon, valamint újra és újra kijelölve az együttműködés bővülő és mélyülő határait, miközben erősítik az együttműködést lehetővé tévő kapacitásaikat és az arról való ismereteiket és kölcsönös tudásukat is. Így válik a mélység és a homogenitás a mélyintegráció értelmezési keretrendszerének két lényegi dimenziójává (13. o.).

A kötet programadó *1. fejezete* egyértelműen leszögezi, hogy az „európai integráció mindenekelőtt gazdasági integráció” (19. o.). Halmai szakít a nemzetközi gazdaságtan azon szokványos, de meglehetősen leszűkítő megközelítésével, amely az integrációt a részek (az államok) olyan közösségének tekinti, amely lemond bizonyos diszkriminatív (jellemzően kereskedelemkorlátozó) elemek alkalmazásáról. Az integráció ugyanis nála a rendszerre szerveződésre utal, amelynek során a regionális együttműködésben érdekelt tagállamok késznek mutatkoznak a nemzetek feletti struktúrák kialakítására, s így megindul a homogenizálódásuk. A tagállamok tehát saját elhatározásukból döntenek úgy, hogy hatásköreik egy részét a továbbiakban nem önállóan, hanem együttesen gyakorolják. Ez a döntés a kötet gondolatmenete alapján arra vezethető vissza, hogy a társulás olyan intézményesített hatékonyságjavító megoldás, amely erősíti a gazdasági növekedést, azaz végső soron emeli a résztvevők jólétét. Így jutnak a kötetben kitüntetett szerephez az integráció „különböző, egymástól eltérő jelenségeket” (34. o.) felölelő, „az erőforrások áramlásával összefüggő” (40. o.) dinamikus hatásai. Ekképpen köti Halmai az európai integráció *folymatát* a gazdasági növekedési elméletekhez, hangsúlyozva, hogy az előbbi a növekedés klasszikus forrásai (a munkaerő állománya és a fizikai tőke) mellett támogatja az emberi és a tudástőke gyarapodását is (50. o.).

Külön alfejezetben tárgyalja a szerző – ezzel jelezve annak fontosságát – a *méretgazdaságosság* jelenségét. Formális levezetései által világossá válik, hogy az integráció nem egyszerűen nagyobb piacot jelöl, hanem a verseny intenzitásának fokozódását vetíti előre. Ezért is kap betekintést az olvasó már az *1. fejezet* keretei között a verseny-szabályozásba és az állami támogatások szabályozásának ellentmondásos kérdéseibe (65. o.). Az ágazaton belüli kereskedelem több szempontú értékelése is helyet kap itt, jelezve például, hogy a monetáris integráció a gazdasági ciklusok szinkronitásának erősítésével a szimmetrikus sokkok irányába terel(het)te a GMU-t. A fejezet számos empirikus vizsgálat eredményeit tárja az olvasó elé annak igazolására, hogy az integráció több, egymással szorosan összefüggő csatornán keresztül (mint a kereskedelem vagy a beruházások) járulhat hozzá a verseny éleződéséhez, a termelékenység javulásához. Fontos azonban az a – politikai döntéshozatalban nagyon is számító – felismerése is, hogy a tagság hosszú távú pozitív hatásai nem egységesen, hanem aszimmetrikus módon gyakorolnak hatást a tagállami teljesítményekre (56. o.).

Az elmúlt években a nemzetközi kereskedelem szabályozása a multilateralizmustól a bilaterális megállapodások felé mozdult el, s közben a vámok bizonyos területeken és relációkban (különösen az Egyesült Államok és Kína közötti kereskedelemben) drámai mértékben megugrottak (*Evenett–Fritz* [2019]). Emiatt meglepő lehet, hogy a kötet *2. fejezete* éppen a kereskedelmi egyezmények mélyülésével indít.

Ne feledjük azonban, hogy a kötet nem egyszerűen az európai gazdasági integráció leírása vagy dokumentálása gazdaságtani eszközökkel. A szerző ennél jóval többre vállalkozik: az integrációelméleteket kívánja gyarapítani, megújítani, azokban próbálja meg (vissza)erősíteni a közgazdaságtan szerepét és helyét. Ennek eszköze a mélyintegráció mint új fogalom, amely nem azonos a „mély integrációval”. Az utóbbi ugyanis kifejezetten (és szűken) kereskedelempolitikai kategória, míg az előbbi nyilvánvalóan túlmutat azon. Ilyenformán a kereskedelmi megállapodások „mélyülése” azok *tartalmának* gazdagodását jelöli, „számos szabályozási kérdést és politikai kérdést is” bevonva (83. o.), mint például az intézményeket, az infrastruktúrát, a versenypolitikát vagy a szabványosítást (88–89. o.).

A fejezet rendkívüli alapossággal veszi számba és értékeli a különféle új típusú kereskedelmi megállapodásokat, külön is kitérve az EU külső kapcsolataira, hogy azután ráforduljon magának az EU-nak mint „mélyintegrációs” formának a tárgyalására [a kereskedelem mellett a pénzügyek, külföldi működőtőke (FDI) és a migráció témaköreit is érintve], bizonyítva, hogy az Unió több mint mély integráció, az sokkal inkább *mélyintegráció*. Sajátos csavar az elemzésben, hogy az EU-tagság hasznait a 2016-ban a kiválás mellett döntő Egyesült Királyság példáján keresztül szemlélteti. A brexitet később, a *11. fejezetben* hosszabban is tárgyalja ugyan a szerző, de gyakorlatilag már itt megalapozza azt az gondolatmenetét, amely szerint a kiválás egyértelműen rossz döntés volt (és nem csak gazdasági értelemben).

A nem jelzős szerkezetű, hanem összetett szóként megjelenő mélyintegráció mint „megnevezés előmozdíthatja a kategória és annak strukturális elhelyezkedése, kölcsönhatásai pontos értelmezését” (144. o.). Túllépve tehát a kereskedelmi mélyülésen, illetve jelentős mértékben bővítve, gyarapítva azt, itt már az együttműködés több területének teljességben vagy legalább részlegesen egységes szabályozása valósul meg, akár közös intézmények és/vagy közös szakpolitikák útján. A mélyintegráció lényegi eleme tehát a szupranacionális szintű rendszer kiépülése a maga szakpolitikáival, intézményeivel és eljárásaival.

„A mélyintegráció »az egyre szorosabb« *magintegráción* nyugvó rendszer sajátosságait összefoglaló kategória. A »mélyintegráció« tehát nem egyszerűen »mér« és leír, hanem normatív tartalommal is rendelkezik. Utóbbi »az egyre szorosabb« *magintegráció* további mélyítésének és kiterjedésének igénye.”² (144. o.)

A mélyintegráció így nem valamiféle jövőbe utalt cél, amelyhez az integráció tart, hanem olyan létező organizmus, amelynek konkrét megjelenési formái például az egységes piac, a közös valuta, a bankunió, a gazdaságpolitikai koordináció stb. A neofunkcionalista felfogással rokonítható a szerző azon tétele, hogy a már létező, ezen együttműködési formákra szerveződött mélyintegráció egyben ki is váltja a további mélyülést, nemcsak előrelendítve az integrációt (145. o.), hanem voltaképpen visszafordíthatatlanná téve azt (153. o.) – még ha bizonyos tagállamok kimaradnak is egynémely közösségi vívmányok köréből. (Ez utóbbi jelenségre

² Magintegráción értve az integráció legmélyebb formáját megjelenítő vívmányok összességét – idevéve azon vívmányokat is, amelyek nem részei az uniós jognak (144. o.).

külön fogalmat illeszt a szerző, differenciált integrációként hivatkozva rá, amely a 10. fejezet tárgya.)

A kötet 3. fejezete a nemzetközi gazdaságtani stúdiumokból is jól ismert optimális valutaövezetek (*optimum currency areas*, OCA) elméletébe enged bepillantást. De hogy az elmélet tárgyalása teljes (és legfőképpen minden érdeklődő számára hozzáférhető) legyen, a szerző előbb a nyitott gazdaságok makroökonómiájával ismerteti meg az olvasót, főként a Mundell–Fleming-modell használatával, hogy azután eljusson a lehetetlen hármasság elvéhez,³ amely – mint Halmai fogalmaz – „központi jelentőségű az európai integrációs folyamatban” (168. o.).

Az európai integráció esetében (szabad tőkeáramlás, illetve rögzített árfolyamok megléte) ez gyakorlatilag a tagállami monetáris politika autonómiájának feladását jelentette. Ez a fejezet az integráció eme vastörvényéből indítja a voltaképpeni optimális valutaövezetek elméletének bemutatását: előbb a remélt hasznokat, majd a felmerülő költségeket véve számba, végül az optimalitás kritériumait is megadva. A jól definiált szempontrendszer ismeretében fordul rá azután a kötet szempontjából meghatározó kérdésre, azaz: optimális valutaövezet-e az euróövezet? Nem önmagában a nemleges válasz tekinthető itt újnak (hiszen a munkaerő korlátozott mobilitása vagy a költségvetési transzferek elégtelensége régóta felismert hiányossága a GMU-nak), hanem annak provokatív felvetése, hogy vajon azzá válhat-e. A szerző nem foglал ugyan egyértelműen állást e kérdésben, de azt világossá teszi, hogy a válasz leginkább politikai akarat függvénye, ugyanis nem az adottságai vagy eszköztelensége jelent akadályt, hanem a politikai elszánás hiánya.

A 4. fejezettől már maga a Gazdasági és Monetáris Unió a vizsgálódás tárgya. A 4., 5. és 6. fejezet az alapokat fekteti le, megismertetve az olvasót a GMU alappilléreivel: a szerző előbb a monetáris politikát (4. fejezet), majd a gazdaságpolitikai koordinációt és a költségvetési politikát (5. fejezet), végül pedig a strukturális politikát (6. fejezet) mutatja be. Nagy biztonsággal vezeti végig az érdeklődő olvasót e területeken, tankönyvi pontossággal és részletezettséggel elemezve a GMU legfontosabb építőköveit. A GMU egyben az a terület is, ahol a mélyintegráció két dimenzióját, a mélységet és a homogenitást tesztelni lehet, hiszen – mint a 4. fejezet azt világossá teszi – a közös valuta melletti elköteleződés önmagában is mind szorosabbra fűzi az integrációt, növelve a kilépés költségeit, valamint – az előbbivel összefüggésben – felértékeli a feltételeességet az EU-ban, aláhúzza a GMU-tagság klubjóságlellését.

A kötetet e részekben elsősorban az különbözteti meg a tárgyban írt más könyvektől, hogy a saját maga által definiált keretrendszerében bátran mer reflektálni a történésekre, például a tartós aszimmetrikus változásokra, különösen az inflációs rátákkal kapcsolatban (4.3. alfejezet). De nem marad ki a tárgyalásból a mennyiségi lazítás sem (4.4. alfejezet), amelyről a szerző megállapítja, hogy amíg az Európai Központi Bank határozott (és végső soron sikeres) volt az infláció elleni harcban, a deflációval vívott küzdelme jóval nehezkesebbre sikerült, mivel

³ A tétel azt mondja ki, hogy az árfolyamok rögzítettsége, a jegybanki politika autonómiája és a tőkeletes tőkemozgás megvalósítása egyszerre, egy időben nem lehetséges (Mundell [1968]).

„a nemzeti érdekek divergenciája megnehezítette a defláció elleni hatékony fellépést”, [de maga a monetáris politika is] „erősítette a divergenciát az euróövezetben” (225., 226. o.).

Ha a divergencia a közös monetáris politika *egyik* alapproblémája, akkor a fiskális politika esetében ez maga a probléma... Ám a megoldás (a fiskális föderalizmus megvalósítása) korántsem ellentmondásmentes feladat. Hiába lángolnak fel róla viták válságok idején, Halmai úgy látja, hogy

„a szuverenitás további átadását annak szorgalmazói nem feltétlenül tudják eléggé nyomós érvekkel alátámasztani” (237. o.).

Az 5. *fejezet* nem is foglal állást a kérdésben, inkább összegez és rendszerez, számba véve a gazdaságpolitikai koordinációnak a válság során végrehajtott reformjait (ideértve a stabilitási és növekedési egyezmény megújítását, a költségvetési egyezményt, az euró-plusz egyezményt vagy a makrogazdasági egyensúlyhiány eljárását). Azt a gondolatot ugyanakkor nagyon is konzekvensen viszi végig e *fejezet*, hogy nincsenek egyszerű válaszok e kérdésben, hiszen a költségvetési politika nem egyszerűen az aszimmetrikus sokkokra adott válaszok adekvát eszköze, hanem egyszersmind „a nemzeti szuverenitás ügye” is (250. o.).

A szerkezeti problémákat helyezi a vizsgálódás középpontjába a 6. *fejezet*, amely a reálgazdasági konvergencia igényét fogalmazza meg. A mélyintegráció fogalma ugyanis definíciószerűen feltételezi az implicit, azaz reálgazdasági homogenitást. Hasonlóan az előző két *fejezethez*, itt is nagy teret kap a legutóbbi gazdasági válság okainak és következményeinek elemzése. Halmai három fő csatornát azonosít, amelyeken keresztül a válság hatást gyakorolt az Unióra. Ezek: a pénzügyi rendszer, a keresletet befolyásoló bizalmi és jóléti hatások, valamint a nemzetközi kereskedelem. A kilábalást is ezekhez köti, többszörösen aláhúзва, hogy a sebezhetőség eltérő foka miatt a tagállami kilábalások is erőteljes eltéréseket mutattak. Mindez nyilván szorosan összefügg azzal a meglátással, hogy a tagállamok közötti jövedelemáramlási egyensúlytalanságok állnak a szerkezeti problémák hátterében, ami a fizetésimérleg-egyenlegek alakulásában érhető tetten.

A homogenizálódás a gyakorlatban a konvergencia érvényesülését jelenti (feltételezi). Ez a 7. *fejezet* témája. A konvergencia szükségességét többnyire evidenciaként kezelik az európai integrációt taglaló (tan)könyvek, ezért általában hosszabban nem is foglalkoznak vele. Halmai azonban rávilágít, hogy a konvergencia jelensége – bár kívánatos, de – nem magától értetődő folyamat. Holott a valutaövezeti tagság indukálta endogén folyamatok nagyon is indokolnák a konvergencia (vagy divergencia) mélyebb megértését. Halmai azért, hogy nem egyszerűen gazdasági integrációról, hanem mélyintegrációról ír, jogosan feltételezi, hogy a konvergencia elméletének és gyakorlatának megértése nélkül az integrációt lassító, korlátozó tényezők feltárására sem nyílna mód. A *fejezet*, egyfajta viszonyítási pontként, a fenntartható konvergencia fogalmának bevezetésével indít, jelezve, hogy a konvergencia a korábbiakban kimerítően tárgyalt nominális és reálgazdasági dimenziókon túl gazdagítható még továbbiakkal is, így különösen a társadalmi, a ciklikus és a szerkezeti konvergenciával. A *fejezet* előbb elméleti igényű áttekintést és kifejtést kínál e dimenziókról, majd

az elmúlt két évtized tapasztalatainak összegzésére tér ki, végül pedig az egyes dimenziók közötti komplementaritások és átváltások jelentőségét emeli ki. Ám e fejezet az elsőtől az utolsó oldalig nyilvánvalóvá teszi, hogy a konvergencia mibenlétének megértése valójában „csak” felkészülés... Felkészülés arra, amit a következő két fejezetben tár az olvasó elé a szerző.

A gazdasági reziliencia fogalmának bevezetése (8. fejezet) és e fogalomnak a GMU-ra való illesztése (9. fejezet) teszi teljessé a mélyintegráció fogalmának megalkotását.

„A reziliencia általános értelemben rugalmas ellenálló képesség. Annak révén valamely rendszer megőrizheti koherenciáját.” (305. o.)

A gazdaság kontextusában a sokkoknak való ellenállás képességét, valamint a potenciális kibocsátás szintjére való visszatérés képességét jelöli. A gazdaságpolitika esetében tehát a konvergencia és a szerkezeti reform így azután annak igényét is jelenti, hogy az érintett gazdaságok képesek legyenek növelni ellenálló képességüket. Mint Halmai bemutatja, ez utóbbi egyáltalán nem magától értetődő folyamat. A rezilienciaépítés ugyanis nemcsak hogy tagállamról tagállamra változik (hiszen sebezhetőségük foka és milyensége is eltérő), de valójában éppen annak a gondolatnak a meghaladását rögzíti, hogy a cél pusztán a sokkot megelőző időszak eredményeihez való visszatérés volna. A sokk maga ugyanis olyannyira meghatározó módon formálja újjá a növekedés feltételeit, hogy a gazdasági szereplőknek komoly erőfeszítéseket kell tenniük ahhoz, hogy megfelelő módon legyenek képesek alkalmazkodni, reagálni. Tehát a schumpeteri kreatív rombolás olyan újrafogalmazása e fogalom, amely a növekedés alapjainak újraértelmezésében, sőt újratерemtésében is segít. A GMU esetében mindez az egységes piac mélyítésében, hatékonyabbá tételében ölt testet – ezért is szentel a kötet egy teljes alfejezetet a meglévő akadályok azonosításának.

Amennyiben a kötet központi kategóriáját, a mélyintegrációt nemcsak fogalomként, hanem – mint a zárófejezetből egyértelművé is válik – paradigmaként is értelmezzük, akkor ez a fejezet e paradigma (vagy kutatási program) egyik legfontosabbja, hiszen számos olyan új fogalmat vezet be a gazdasági integráció elemzésébe, amelyek korábban (és jó esetben) szinte kizárólag az optimális valutaövezetek elméletének közvetítésével nyerhettek polgárjogot az európai tanulmányokban. Halmai azonban kiemeli e fogalmakat viszonylag szűk értelmezési keretükből, és széles körben alkalmazhatóvá teszi őket. A reziliencia mellett így válik meghatározóvá az integrációkutatásban az inkluzív növekedés, a sebezhetőség, az abszorpció kapacitás, a kilábalási képesség stb. Halmai tehát a szó legjobb értelmében helyezi vissza az integrációtanulmányokat a közgazdaság-tudomány főáramába. Hogy olvasóját meggyőzze e megközelítés (vagy paradigma) releváns voltáról, a fejezet, mintegy záró esettanulmányként, hosszan tárgyalja a tőkepiaci unió és a gazdasági reziliencia viszonyát.

A tőkepiaci unió esete azonban csak bevezetés a 9. fejezethez, azaz a GMU reformjához, ami voltaképpen visszatérés a 3. fejezet kérdésfelvetéséhez (optimális valutaövezetté tehető-e az euróövezet?), ám immáron felvértezve az olvasót mindazon eszközökkel és módszerekkel, amelyek közelebb visznek a kérdés megválaszolásához. A fejezet alcíme is erre utal: Reziliens euróövezet felé (amit a szerző

a későbbiekben GMU 2.0-ként aposztrofál). A tárgyalás két adottsággal operál: nagyfokú tagállami heterogenitással, ami nagymértékű egymásrataltsággal párosul. Ebből pedig arra a következtetésre jut, hogy egyfelől az integrációs folyamatok a szuverenitástranszfer

„eddigieknél magasabb fokát, egyúttal az adott ügyekben az európai szintű közös felelősség erősítését feltételezik” (365. o.).

Így kerül terítékre a 9. *fejezetben* a bankunió, a költségvetési unió, a közös (uniós) költségvetés vagy az Európai Valutaalap. Másfelől a szerző tudomásul veszi a tényt, hogy nem minden tagállam kíván osztozni az elköteleződés ilyen kivételesen magas szintjében, vagyis az integráció a mélyülés mellett többsebességessé is válik – de ez a gondolat már átvezet a következő fejezetre.

„A differenciált (eltérő mértékű) integráció folyamat, amelyben a tagállamok specifikus csoportja nincs alárendelve a többiekkel azonos uniós szintű szabályoknak.” (414. o.)

A differenciált integráció mint kifejezés hallatán könnyen asszociálhatnánk a kimaradásra, lemaradásra vagy akár a szétesésre (az ahhoz vezető útra). Halmai Péter sem zárja ki ezeket a lehetőségeket (olyannyira nem, hogy a később következő 11. *fejezet* a dezintegrációval foglalkozik), ám a kötet 10. *fejezetében* a differenciált integrációt nemcsak ebben a negatív kontextusban használja. A differenciálva haladás ugyanis egyfajta megoldás az érdekellentétek olyan módon való feloldására, hogy aki szeretne, az tovább halad a többiekkel, a kimaradók számára viszont lehetőséget nyújt az érdekösszehangolásra és az alkalmazkodásra. A differenciált integráció tehát nem kizárólag elkülönülést jelent, sőt. Annak bizonyos részeit ugyanis Halmai a mélyintegráció részeként értelmezi. A differenciált integráció – mint egyfajta pragmatikus stratégia (419. o.) – így anélkül mélyítheti el az integrációt, hogy ahhoz szükség volna az uniós joganyag bárminemű változtatására. A kötet emlékeztet is rá, hogy a GMU kormányzásának reformja során a tagállamoknak – egyetlen mondat beszúrásán kívül – nem kellett módosítaniuk a lisszaboni szerződést. Ez pedig rávilágít arra, amit a szerző úgy fogalmaz meg, hogy hiába a kölcsönös függés az Unióban, ha bizonyos területek átpolitizáltsága olyannyira erős, hogy az egyenletből (többé már) nem vonható ki a belső politika sem. Hiszen az európai egységesülés (a mélyülés) gondolatát a felelős vezetőknek el is kell fogadtatniuk a saját országuk közvéleményével. Az elmúlt közel másfél évtized krízisei éppen e két magyarázó tényezőnek, a kölcsönös függésnek és az átpolitizáltságnak a differenciálódásban játszott szerepére mutatnak rá.

A differenciálódás, illetve a differenciált integráció azonban egyáltalán nem azonos a dezintegrációval. A dezintegráció ugyanis „az integráció mélységének a csökkenése” (458. o.), szélsőséges esetben annak teljes megszűnése. Halmai Péter a 11. *fejezetben* a brexit példáján mutatja meg, hogy egy tagállam kiválása milyen konkrét következményekkel jár. Figyelmeztet: a jogi aktusnak (mármint a kilépésnek) nem kell feltétlenül azt is jelentenie, hogy az Egyesült Királyság elhagyja az egységes piacot (ez lett volna a „soft brexit”). A realgazdasági integráció szempontjából tehát az a kérdés, hogy a négy alapvető szabadság miként érvényesül a jogi kiválás után. E kérdést nagy

alapossággal járja körül a fejezet, nemcsak a hatásokra, illetve hatásmechanizmusokra, hanem a hatásvizsgálat módjára és kvantitatív módszereire is kitérve. Külön erénye e fejezetnek, hogy nem áll meg a kereskedelmi hatások vizsgálatánál, hanem igyekszik a teljes képet átfogni, ideértve még a munkaerő-bevándorlás kérdését is. A hosszabb távú költségek és hasznok tekintetében most még természetesen nem lehetséges egyértelműen állást foglalni, Halmai azonban – helyesen – beemel egy olyan szempontot is az elemzésbe, amely a költségoldalt terheli: ez a populizmus ára.

Mint önálló és újszerű fogalom, a mélyintegráció annak formális megfogalmazásaként is értelmezhető, amire az Európai Unió működéséről szóló szerződés preambulumába úgy hivatkozik, mint „mind szorosabb egység” (*ever closer union*). De ennél több is, hiszen a kötetben a mélyintegráció nemcsak fogalomként bomlik ki, hanem egységes kutatási iránnyá, paradigmává fejlődik, amely nem utasítja ugyan el a politika hatásainak beemelését a vizsgálatokba, így nem tagadja a politikatudományi kutatások relevanciáját, ám hangsúlyozza a gazdaságtani elemzés szükségességét, sőt elsőbbségét az integráció folyamatainak megértésében.

A kötet talán éppen ezáltal emelkedik az integrációelméletek sorában fogant más művek fölé: nemcsak fogalomalkotásában újszerű, de a kutatás mikéntjében is olyan fogódzót kínál az érdeklődőnek, amelybe kapaszkodva az értő kutató újrafogalmazhatja vagy újrakeretezheti saját problémafelvetését is. Halmai Péter munkája jó eséllyel önálló kutatási programmá is szerveződhet, amely közös feltevéseken, közös nyelvezeten és közös módszertanon alapszik. A mélyintegráció fogalmi és tartalmi jellemzőinek megadásával, rendszersajátosságainak feltárásával ugyanis olyan újszerű értelmezési keretet kínál, amelyben nemcsak gazdagabb formában elemezhető a konvergencia vagy a reziliencia jelensége, de leírhatókká válnak olyan anomáliák is, mint a differenciált integráció vagy a dezintegráció.

E kötet sikerét ezért nemcsak abban lehet lemérni, hogy a mélyintegráció mint kifejezés meghonosodik-e a magyar nyelvű kutatói közösség szóhasználatában, hanem abban is, hogy további kutatásokat indukálhat. Az utolsó, a zárófejezet ezért önreflexióként is értékelhető, de értelmezhető programként is, ami utat mutat a szerző által megfogalmazott és keretbe foglalt „új integrációs paradigma felé” (az idézőjel a 12. fejezet címét hivatott megjeleníteni).

Halmai Péter az európai gazdasági integráció kiváló ismerője, az integrációkutatások egyik legsokoldalúbb és leginnovatívabb hazai művelője. Mélyintegráció címmel most megjelent kötete olyan, a nemzetközi irodalomban is újak számító jelenségekre és összefüggésekre mutat rá, amelyek meghatározó mértékben és módon formálják Európa integrációs törekvéseit és irányait. A mélyintegráció paradigmájának megfogalmazásával a kötet utat nyit az integrációelmélet újraértelmezése előtt, amelynek szükségességét egyebek mellett a GMU rendszerszintű zavarai vagy éppen a brexit igazolja. Az egységes szemlélettel párosul, igényesen és részletekre kiterjedően kidolgozott elemzési keretrendszer így egyszerre tájékoztat és közvetít ismereteket – és mint ilyen, kiválóan alkalmazható a felsőoktatásban –, de egyben kijelöli egy új és eredeti kutatási program határvonalait is, megszólítva a hazai (s a remélhető mielőbbi angol nyelvű megjelenést követően a nemzetközi) integrációs kutatások művelőit.

Hivatkozások

- BAUER, M. W.–BECKER, S. [2014]: The unexpected winner of the crisis: The European Commission's strengthened role in economic governance. *Journal of European Integration*, Vol. 36. No. 3. 213–229. o. doi.org/10.1080/07036337.2014.885750.
- BICKERTON, CH.–HODSON, D.–PUETTER, U. [2015]: The new intergovernmentalism: European integration in the post-Maastricht era. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 53. No. 4. 703–722. o. doi.org/10.1111/jcms.12212.
- BÖRZEL, T.–RISSE, T. [2018]: From the euro to the Schengen crises: European integration theories, politicization, and identity politics. *Journal of European Public Policy*, Vol. 25. No. 1. 83–108. o. doi.org/10.1080/13501763.2017.1310281.
- EVENETT, S.–FRITZ, J. [2019]: *Going It Alone? Trade Policy After Three Years of Populism*. CEPR Press, London.
- HALMAI PÉTER [2014]: Krízis és növekedés az Európai Unióban. Európai modell, strukturális reformok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 372 o.
- HALMAI PÉTER [2017]: Új geometria: „teljes” gazdasági és monetáris unió? A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. *Magyar Tudomány*, 178. évf. 1. sz. 6–17. o.
- HALMAI PÉTER [2018]: Az európai növekedési modell kifulladás. *Közgazdasági Szemle*, 65. évf. 2. sz. 122–160. o. https://doi.org/10.18414/KSZ/2018.2.122.
- HALMAI PÉTER [2019]: Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben. *Közgazdasági Szemle*, 66. évf. 6. sz. 687–712. o. https://doi.org/10.18414/KSZ/2019.6.687.
- HALMAI PÉTER [2020]: A dezintegráció gazdaságtana. A brexit esete. *Közgazdasági Szemle*, 67. évf. 9. sz. 837–877. o. https://doi.org/10.18414/ksz.2020.9.837.
- HOOGHE, L.–MARKS, G. [2009]: A postfunctionalist theory of European integration: From permissive consensus to constraining dissensus. *British Journal of Political Science*, Vol. 39. No. 1. 1–23. o. https://doi.org/10.1017/S0007123408000409.
- MONNET, J. [1978]: *Memoirs*. Doubleday, New York.
- MUNDELL, R. A. [1968]: *International Economics*. MacMillan, New York.
- SCHMITTER, PH. [2015]: The crisis of the euro, the crisis of the European Union and the crisis of democracy in Europe. Megjelent: *Jensen, J.–Mizslivetz, F. (szerk.): Reframing Europe's future: Challenges and failures of the European construction*. Routledge, London, 181–188. o.

Benczes István